

УДК 94(477.41–21):725.42+39

DOI:

О. М. Жам

ORCID: 0000-0001-6216-5167

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

Ю. С. Фігурний

ORCID: 0000-0002-6463-0920

Науково-дослідний інститут українознавства

Ю. О. Лебедєва

ORCID: 0000-0003-0628-0309

Науково-дослідний інститут українознавства

O. Zham

National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav»

Yu. Figurnyi

Research Institute of Ukrainian Studies

Yu. Lebedeva

Research Institute of Ukrainian Studies

ПАМ'ЯТКИ НАУКИ Й ТЕХНІКИ В МУЗЕІ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ІСТОРІЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ

*Monuments of Science and Technology in the Museum
of Folk Architecture and Life in the Middle Dnipro:
A History of Museification*

У статті охарактеризовано пам'ятки науки і техніки Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (м. Переяслав Київської обл., Україна). До розгляду залучено об'єкти сільськогосподарського виробництва (водяні млини та вітряки); об'єкти народних промислів і ремесел (кузня, олійня, ободопарня, шишкосушарня, смолокурня, гончарна піч); об'єкти шляхового будівництва (пішохідний міст Є. О. Патона). Характерною особливістю цих об'єктів є оригінальність, автентичність, унікальність, що і є їхньою науково-технічною, архітектурною, історичною, етнологічною, мистецькою та іншою культурною цінністю. Нині зазначені споруди й конструкції взято на облік як нерухомі об'єкти науки і техніки. Об'єкти цієї групи вітчизняної культурної спадщини є на сьогодні однією з найменш вивчених і облікованих груп пам'яток, у зв'язку з чим становлять потенційний інтерес для дослідників історії виробництва й техніки. Згадуються персоналії, пов'язані з досліджуваними пам'ятками, та особи, завдяки яким ці пам'ятки було музеєфіковано. Зроблено висновки про важливість всебічного дослідження музейних пам'яток науки й техніки,

не лише з позицій втілення досягнень тогочасної наукової й технічної думки, а й організації виробництва, устаткування, модернізації, різночасових переобладнань, оздоблення тощо. Наголошено, що пам'ятки науки і техніки переяславського скансену є важливою частиною історико-культурної спадщини України, технічного розвитку виробництва і техніки Середньої Наддніпрянщини XIX — початку XX ст.

Ключові слова: Україна; українець; Переяслав; скансен; пам'ятка науки і техніки; музеєфікація

The article discusses the science and technology monuments at the Museum of Folk Architecture and Life in the Middle Dnieper region, located in Pereyaslav, Kyiv region, Ukraine. The research utilizes general scientific methods such as synthesis and analysis, along with special methods like retrospective and historical-comparative approaches, adopting a systematic viewpoint. Various objects related to agricultural production, folk crafts, handicrafts, and road construction are explored, including water and wind mills, a smithy, oil mill, steam room, and the pedestrian bridge of E.O. Paton. These objects possess distinct characteristics, including originality, authenticity, and uniqueness, contributing to their scientific, technical, architectural, historical, ethnological, and artistic value. Recognized as fixed objects of science and technology, they represent a less explored category of national cultural heritage, offering potential interest to researchers in the history of production and technology. The article highlights the advantages of exhibiting similar types of science and technology monuments, such as mills, to trace common and distinctive features. The text also references individuals associated with the studied monuments and those responsible for their museification. Conclusions emphasize the importance of a comprehensive study of museum science and technology monuments, considering not only scientific and technical achievements but also aspects of production organization, equipment, modernization, re-equipment, and embellishment. The monuments in the Pereyaslav open-air museum are underscored as vital components of Ukraine's historical and cultural heritage, reflecting the technical development of production and technology in the Middle Dnieper region during the 19th to early 20th century.

Keywords: Ukraine; Ukrainians; Pereyaslav; open-air museum; sights of science and technology; museification.

Постановка наукової проблеми та її значення. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в місті Переяславі Київської області є найдавнішим і одним із найбагатших скансенів України, в якому історію та культуру України, українців та інших етнічних спільнот, які мешкали на цих землях, віддзеркалено фахово, системно, повно та яскраво. Він входить до Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

(до 1999 р. Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник, до 1969 р. Переяслав-Хмельницький державний історичний музей). З-поміж інших українських скансенів його вирізняє поєднання різночасових і різнопланових експозицій, важливою частиною яких є нерухомі пам'ятки історії виробництва і техніки, поширені в Середній Наддніпрянщині у XIX — на початку XX ст. На території скансену (24,2 га) розміщено понад 300 музейних об'єктів і 107 пам'яток народної дерев'яної архітектури XVII — середини XX ст. До них входить 20 пам'яток науки і техніки місцевого значення (2 водяні млини, 15 вітряків, олійниця, кузня, шишкосушарня). Сюди варто зарахувати також ободопарню, смолокурню, гончарну піч і парковий пішохідний міст Є. О. Патона, які поки що не включені до державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Аналіз останніх досліджень. Проблема, що стала предметом нашого дослідження, дотепер у науковому плані комплексно не розглядалася. Частково об'єктом досліджень ставали ободопарня, кузня, млинарські будівлі музею (Жам, О. М. & Шкіра Л. М. 2016, с. 228–232; Жам, О. М. 2010, с. 488–498; Жам, О. М. 2018, с. 212–217; Жам, О. М. 2021, с. 66–74).

Наукова новизна дослідження полягає у постановці актуальної теми, яка не набула всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній науці, й спробі її системного опрацювати. У статті вперше проведено системний і комплексний аналіз пам'яток науки і техніки переяславського скансену.

Джерельна база складається з діловодної (книги наказів) та облікової документації (акти обстеження пам'яток, історико-етнографічні довідки, схеми та креслення) Національного історико-етнографічного заповідника, які дають змогу об'єктивно проаналізувати досліджувану проблему. Також залучено усні свідчення ветеранів музею.

Мета статті: комплексно проаналізувати нерухомі пам'ятки виробництва й техніки, поширені в Середній Наддніпрянщині у XIX — на початку XX ст.

Методологічною основою дослідження є основні принципи сучасної історичної науки — історизму, системності, об'єктивності, всебічності та цілісності. Принцип історизму забезпечив розгляд усіх обставин, фактів і подій, пов'язаних із виявленням, перевезенням, встановленням, вивченням та популяризацією пам'яток технічного профілю в переяславському скансені. Принцип системності зорієнтував на комплексне осмислення знань про досліджувану групу об'єктів культурної спадщини, вивчення її складових як єдиного цілого. Посиленню історизму, системності та об'єктивності сприяло дотримання принципу всебічності та цілісності, завдяки застосуванню яких вдалося узагальнити досліджувану колекцію пам'яток науки й техніки. У роботі використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи аналізу, порівняння, типологізації, класифікації. Зокрема, історичний метод дав змогу розглянути історію формування колекції пам'яток науки й техніки скансену

в хронологічній послідовності, порівняльній — виявити схожі й відмінні ознаки досліджуваних об'єктів, спільні моменти їх музеєфікації. Методи класифікації й типологізації використано для розподілу музейних технічних пам'яток за групами (об'єкти сільськогосподарського виробництва; об'єкти народних промислів і ремесла; об'єкти шляхового будівництва) для систематизації та впорядкування інформації, зручності використання й подальших узагальнень.

Викладення основного матеріалу. Першу етнографічну експозицію в Переяслав-Хмельницькому державному історичному музеї було змонтовано 1959 р. у приміщенні Михайлівської церкви. В червні 1962 р. на церковному подвір'ї встановили першу пам'ятку музею — вітряк кінця ХІХ ст. з с. Ковалин Переяслав-Хмельницького р-ну. Раніше він належав заможному селянину Фомі Семенюку. Його правнук розповів, що на заробітках у США прадід заробив грошей, повернувся в Україну, завів господарство і для його потреб збудував вітряк¹. За «мірчук» (1/10 частину) перемелював зерно односельців. Під час колективізації вітряк був усуспільнений, належав радгоспу «Дніпро». 1962 р. директор радгоспу І. Д. Маркович погодився передати вітряк музею, навіть виділив бригаду столярів для його демонтажу. Склали вітряк музейні реставратори Г. П. Ярмоленко й А. Г. Ярмоленко, завідувач відділу етнографії М. І. Жам, науковий працівник М. П. Палагута. Це був перший досвід переміщення нерухомої пам'ятки в музеї.

Восени 1963 р. для створення скансену було виділено земельну ділянку площею 5 га, в лютому 1964 р. розпочалась її забудова, що тривала до кінця 1980-х рр. Однією з перших було відновлено кузню першої половини ХІХ ст. з с. Горбані Переяслав-Хмельницького р-ну. Перевезена наприкінці 1964 р. разом із начинням (горн, шкіряні міхи) й ковальськими знаряддями, реконструйована 1965 р. бригадою музейних реставраторів під керівництвом П. Ф. Щербини².

Це землянка 4 × 4 м, вирізана в материковому ґрунті, стіни укріплені колодами, дах двосхилий, перекритий плахами і засипаний землею, двері дощані, поруч — маленьке віконечко. Інтер'єр кузні відновлено таким, яким він був на місці первинного розташування: ліворуч від входу — горн, над ним — витяжна труба, поруч — шкіряні міхи для нагнітання повітря, ковадло й підставка у формі піраміди для зберігання ковальських знарядь (кувалда, молотобоець, лещата, зубило, відбійники та ін.). 1989 р. зроблено спробу вдосконалити експозицію кузні. Для вивчення матеріалів із теми

¹ Польові матеріали. Записала О. М. Жам 23.02.2013 р. від Сироти Сергія Івановича, 1970 року народження, мешканця м. Березань Київської обл.

² Архівний відділ виконкому Переяславської міської ради. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 220. Рішення виконкому Переяслав-Хмельницької міської Ради депутатів трудящих «Про встановлення шефської допомоги по благоустрою парка ім. 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка» від 5.10.1965 р. (Протокол № 20).

в Історичну бібліотеку (м. Київ) було відряджено старшого наукового працівника В. М. Гнатюка, а учасникам пошукових експедицій дано завдання збирати предмети ковальства. Проте нові матеріали вже було використано не в кузні, а в експозиції Музею народного сухопутного транспорту, відкритого на території скансену 1993 р. (Жам, О. 2021).

Наступною, і травні 1965 р., було перевезено олійницю з с. Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл. Допомогла їй виявити музейний доглядач, колишня мешканка цього села О. С. Щербина. Олійниця перебувала на балансі Голоуврівської птахофабрики. Директор підприємства П. А. Осляк не заперечував проти передання її музею. Збудував олійницю заможний селянин П. В. Собко на початку XIX ст. 1930 р. майно Собків було усуспільнене, дворище стало базою для створення колгоспу «Комсомолец України». До 1950 р. на олійниці чавили олію для потреб колгоспників і на продаж. Після цього нею пресували віск. З 1960-х рр. олійниця не використовувалася. Виготовлена вона з великої дубової колоди (довжина — 9 м, діаметр — 0,7 м). Дуб було зрізано в лісі взимку, транспортувався він під час повені Дніпром, встановлювала його громада села за могорич. Обтесана з усіх боків дубова колода кріпиться на двох дубових стійках, закопаних на 220 см у землю. На нижніх кінцях стійок прибиті хрестовини, для міцності. Біля сох — обмежувач підйому й опускання дуба. В потовщеному кінці колоди — заглиблення (ступа). Між стовпами перекинута верхня колода (стріла), з закріпленням на ній вертикальним товкачем (місцева назва «хлопчик»), який поміщався в ступі. За допомогою гвинта (зроблений з берези) опускали верхню колоду й разом з нею товкач, вичавлюючи олію. Над олійницею споруджено накриття — прямокутна будівля (повітка), плетена з лози, під очеретяним дахом. Продуктивність олійниці становила 300–400 кг зерна за день. Зерно обробляли на вальцях, підсмажували на жаровні (по 10 фунтів за раз), давили в ступі. Попри суттєвий вік, олійниця в робочому стані (збереження матеріалу 81%)¹.

У травні 1966 р. експозиція скансену поповнилася унікальною ободопарнею середини XIX ст. Це єдина така пам'ятка в Україні, що вціліла до наших днів. Її виявив у квітні 1966 р. у Ліпльавському лісництві Золотоніського р-ну Черкаської обл. перший очільник переяславського скансену М. І. Жам. У травні 1966 р. ободопарню перевезли до музею. Це рублена землянка з подвійними стінами, між якими засипано й утрамбовано пісок, з одним отвором-вікном. Усередині є піч (топиться зовні), над нею — довгий чан із подвійним дном і отвором для виходу пари. Від печі назовні виведено димар. Воду наливали в чан по дерев'яному жолобу з колодязя неподалік. Деревину закладали в парню через вікно, яке потім замурували. Після

¹ Паспорт об'єкта культурної спадщини № 29 «Садиба заможного селянина-промисловця в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» // НІЕЗ «Переяслав», науково-методичний відділ охорони культурної спадщини. 1965 р.

цього розводили вогонь, вода нагрівалася, випаровувалася, деревина обдавалася парою добу. Розігріті заготовки гнули на станках-бабах, розташованих біля парні. До музею разом із ободопарнею перевезено 7 таких станків (Жам, О. & Шкіра, Л. 2016).

Гордістю музею є найчисленніша в Україні колекція вітряків і водяних млинів. Збірка вітряків налічує 15 одиниць (13 стрижневого типу, 2 шатрового). Представлено вітряки Київщини, Черкащини, Чернігівщини, Полтавщини, Сумщини, Харківщини. На ранньому етапі фундатори скансену сподівалися зібрати колекцію вітряків з усієї України та ближнього зарубіжжя. Спеціальний кореспондент «Робітничої газети» восени 1966 р. після відвідин музею писав: «Нині науковим співробітникам музею вдалося розшукати в навколишніх селах понад десяток вітряків, які вже багато років не використовувалися. А з часом Михайло Іванович Сікорський мріє про створення унікальної колекції, до якої увійшли б млини всіх областей республіки, вітряки Польщі, Болгарії, Румунії, яких з кожним роком стає все менше й менше»¹. Написане в газеті підтверджується й офіційними документами. Так, у наказі № 16 від 20.07.1968 р. зазначено: «Командувати шофера музею Теслю І. І. по виявленню вітряків в Київській, Чернігівській обл., Білоруській, Латвійській РСР терміном на 10 днів»².

Заходи з виявлення, перевезення, реставрації вітряків тривали з 1962 по 1985 рр. (Жам, О. 2010, с. 488–498). Першою пам'яткою колекції став згаданий вітряк із с. Ковалин. До 1978 р. він стояв на території Михайлівської церкви, потім був переміщений у Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, де в цей час уже було музеєфіковано 13 вітряків. Першими з-поміж них, 1966 р., було перевезено вітряки з сіл Мазінки й Виповзки Переяслав-Хмельницького р-ну. Мазінський вітряк збудований на початку ХХ ст. коштом селянина-середняка. До 1966 р. належав колгоспу ім. Ілліча. Стовпової конструкції, двоповерховий, каркасний, вертикально обшальований дошками, чотиригранний, чотирикрилий. Дах трискатний, критий залізом. Окрім пари жорен для виготовлення борошна, у вітряка є цільна дерев'яна ступа з товкачами для виготовлення крупи. Вітряк із с. Виповзки збудований у кінці ХІХ ст. коштом селянина-середняка. До 1966 р. належав колгоспу «Більшовик». Стовпової конструкції, двоповерховий, каркасний, вертикально обшальований дошками, чотиригранний, чотирикрилий, на один постав. Дах критий дошками.

Наприкінці 1966 р. перевезено вітряк із с. Крисине Богодухівського р-ну Харківської обл. Напередодні адміністрація музею розіслала звернен-

¹ Гусев О. Музей-уникум. Коллекция мельниц, маслобойка высотой в дом и ещё несколько небезинтересных экспонатов и связанные с ними проблемы [Вірізка з «Рабочей газеты» за 1965 р.] // Особистий архів Жам О. М.

² Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 2.01.1965 г. окончено 5.05.1969 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницкий державний історичний музей] — [1965–1969]. 46 л.

ня до керівників районів, радгоспів, сільгоспартілей, директорів шкіл, клубів, музеїв з проханням посприяти у виявленні пам'яток млинарства. У жовтні 1965 р. на запит відгукнувся директор радгоспу «Люботинський» і повідомив, що в сусідньому с. Крисине зберігся вітряк. Після тривалих переговорів, у серпні 1966 р. його вдалося перевезти до музею. Вітряк збудований у другій половині XIX ст. коштом сільської громади. Стовпової конструкції, чотиригранний, двоповерховий, шальований вертикально дошками, шестикрилий, на один постав. Дах двосхилий, критий бляхою, спирається на різьблені дерев'яні консолі. Двері фігурні. Вікно, прикрашене ажурним фризом.

1967 р. додалися вітряки з сіл Рудяків і Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл. Обидва стовпового типу, одноповерхові, чотирикрилі, на один постав. Стіни каркасні, вертикально шальовані дошками. Кийлівський вітряк збудовано наприкінці XX ст. До 1967 р. належав колгоспу «Перемога». Рудяківський вітряк збудований на початку XX ст. коштом селянина-середняка Павла Івановича Ніжинського. Під час колективізації був усуспільнений, належав колгоспу «Комсомолец України». 2019 р. нам пощастило поспілкуватися з Петром Івановичем Ніжинським, братом власника млина, й отримати від нього цінні відомості щодо цієї пам'ятки. З його слів, вітряк особисто будував і обслуговував Павло Ніжинський. Тому конструкція вийшла міцною, доботною та довговічною¹. Після перевезення вітряка до музею він іще працював з десяток років, допоки не просів і перестав обертатися.

1968 р. колекція збагатилася вітряками з с. Недобоївці Хотинського р-ну Чернівецької обл. та с. Ярославець Кролевецького р-ну Сумської обл. Недобоївський вітряк стовповий, двоповерховий (другий поверх нависає над нижнім), стіни каркасні, вертикально обшальовані дошками, шестикрилий, на один постав. Дах двоскатний, критий дракною. Дверей двоє: на першому та другому поверхах фасадної сторони, з'єднані між собою сходами з поручнем. На рівні дверей другого поверху — навісний ганок з піддашком. На ньому встановлено коловорот, за допомогою якого піднімали мішки з зерном. Збудували його в середині XIX ст. місцеві майстри коштом сільської громади. Під час колективізації був усуспільнений, належав колгоспу «Радянська Буковина». Вітряк із с. Ярославець — перший вітряк шатрової конструкції («голландка») в музейній колекції. Збудували його наприкінці XIX ст. місцеві майстри на кошти заможного селянина. Під час колективізації був усуспільнений, належав колгоспу «Щорса». Вітряк двоповерховий, восьмигранний, чотирикрилий, на один постав. В основі невисокий зрубний восьмимерик. Над ним піднімається восьмикутний двоярусний каркас, звужу-

¹ Польові матеріали. Записала О. М. Жам 18.01.2019 р. від Ніжинського Петра Івановича, 1924 року народження, уродженця с. Рудяків Рогозівського р-ну Київської обл. (нині Бориспільського р-ну), мешканця м. Борисполя.

ний до верху й обшитий вертикально дошками. Дах конічний, двосхилий, з ламаними фронтонами, критий залізом. На рівні зрубного восьмерика — двостулкові двері. Коловорот складається з трьох жердин, нижні кінці яких скріплені, а верхні розведені та прикріплені до даху.

1969 р. перевезено вітряк із с. Горбані Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Збудований у кінці XIX ст. коштом селянина-середняка. Під час колективізації був усупільнений, належав колгоспу «Прогрес». Стовпової конструкції, одноповерховий, каркасний, вертикально обшальований дошками, чотиригранний, чотирикрилий, на один постав. Дах трискатний, критий соломою. На фасадній стороні крита галерейка, яку підтримують по кутках два масивні стовпці. До дверей ведуть невисокі східці.

1969 р. колекцію поповнили вітряки з с. Попівка Хорольського р-ну Полтавської обл., с. Ліски Менського р-ну Чернігівської обл., с. Галиця Ніжинського р-ну Чернігівської обл. Попівський вітряк стовпової конструкції, одноповерховий, каркасний, вертикально обшальований дошками, чотиригранний, шестикрилий, на один постав. Покрівля двоскатна, бляшана. На чільній стороні споруди ганок з дахом, оздоблений різьбленням. Збудований на початку XX ст. коштом братів-середняків. Під час колективізації був усупільнений, належав колгоспу «Червона Зірка». Вітряк із с. Ліски виявили в жовтні 1969 р. учасники спільної експедиції науковців переяславського і київського скансенів на Чернігівщину. В ході десятиденної експедиції переяславські музейники ділилися з київськими колегами досвідом збирання етнографічних експонатів, архітектурних пам'яток. На хуторі Ліски виявили вітряк «голандку» середини XIX ст. у формі восьмигранної рубленої башти. Вітряк зацікавив науковців обох скансенів. За домовленістю між ними, дістався переяславчанам й наприкінці року був перевезений до музею. Він триповерховий, дах восьмисхилий, фігурний, критий соломою. Фронтон пірамідальної форми, є продовженням однієї з восьми зрубних стін. У верхній його частині розміщена «голова» валу з двома підраменками. Освітлюється будівля за допомогою невеликих (на товщину колоди) отворів на рівні третього поверху. Коловорот складається з трьох жердин. Нижні його кінці з'єднані, а верхні розведені й закріплені на корпусі даху. У млині один постав, який за свідченням мірошників М. І. Прищепи та А. А. Дудки, перемелював до 300 кг зерна за годину. Вітряк має розбірну конструкцію. Кілька разів продавався і перевозився в іншу місцевість. Так, у 1920-х рр. його купили брати-середняки, перевезли й установили на околиці с. Ліски, де його й виявили музейні працівники. Під кінець експедиції було виявлено ще один вітряк — у с. Галиця Ніжинського р-ну. Через рік, у жовтні 1970 р., його перевезли до музею в Переяславі. Датується початком XX ст. За свідченням мірошника Д. С. Парубця, за добу перемелював до 30 пудів зерна. За помел мірошник брав «мірчук», який становив 4 фун-

ти від пуду. В радянський час вітряк належав колгоспу «КІМ». Вітряк стовпової конструкції, одноповерховий, чотирикутний, чотирикрилий, на один постав. Дах трискатний, критий залізом, нависає над фасадною стороною, утворюючи козирок над вхідними дверима. До дверей підставлена висока дерев'яна драбина замість сходинок.

1971 р. колекція млинів поповнилася вітряками з с. Мирча Бородянського р-ну Київської обл. та с. Довжик Липоводолинського р-ну Сумської обл. Мирчанський вітряк збудований наприкінці XIX ст., стовпової конструкції, двоповерховий, каркасний, стіни вертикально обшальовані дошками, чотирикутний, чотирикрилий, на один постав, з пристроєм для просіювання борошна. Дах двоскатний, критий вертикально дошками, трохи нависає над фасадною стороною. Фронтони високі, зашиті вертикально дошками. Вітряк із с. Довжик виявлений у липні 1971 р. під час пошукової експедиції. Збудував його на початку XX ст. селянин-середняк цього села Йосип Литвиненко. 1929 р. син власника, Федір Литвиненко, продав вітряк заможному селянину з с. Великі Будища Гадяцького р-ну Полтавської обл. Але того розкуркулили й вислали, а млин залишився в Довжику й перейшов у власність колгоспу ім. Ворошилова. Він стовпової конструкції, двоповерховий, каркасний, стіни з дубових пластин, чотиригранний, шестикрилий, на один постав. У 1930-х рр. XX ст. перебудований із одноповерхового в двоповерховий. Дах двосхилий, вертикально критий дошками. Фронтони високі, зашиті вертикально дошками. На ганок першого поверху ведуть невисокі сходи. Коловорот складається з трьох жердин. 2019 р. вдалося більше дізнатися про історію вітряка завдяки знайомству з київським краєзнавцем П. І. Філем — уродженцем с. Довжик. Він саме працював над книгою «Довжик, короткий історичний нарис» й шукав відомості про вітряк зі свого села¹.

Влітку 1980 р. під час етнографічної експедиції на Черкащину в с. Васютинці Чорнобаївського р-ну виявлено вітряк стовпової конструкції, двоповерховий, каркасний, вертикально обшальований дошками, чотирикутний, восьмикрилий, на один постав. Конструкція базується на невисокому зрубному колодязі, в центрі якого закопаний глибоко в землю восьмигранний дубовий стовп. Дах двоскатний, критий залізом. У центрі фасадної сторони першого поверху вузькі, високі двері. До них підставляється висока драбина. Збудований у кінці XIX ст. коштом заможного селянина. Пізніше належав колгоспу «Дніпро». Восени 1980 р. перевезений до музею.

В експозиції музею представлено два водяні млини. Водяний млин із с. Северинівка Таращанського р-ну Київської обл. допоміг виявити співробітник Таращанського краєзнавчого музею. У жовтні 1965 р. він написав директору музею М. І. Сікорському листа, яким повідомив, що в цьому селі

¹ Польові матеріали Записала О. М. Жам 24.02.2019 р. від Філя Петра Івановича, мешканця м. Києва, уродженця с. Довжик Липоводолинського р-ну Сумської обл.

зберігся млин. Після досягнення згоди з керівництвом села у грудні 1965 р. млин перемістили до музею. На початку 1966 р. на колгоспному складі виявили обладнання млина і теж передали музею. Млин збудований на початку ХХ ст. коштом сільської громади. Розташовувався на р. Жигалка. Після колективізації був переданий місцевому колгоспу. Млин двоповерховий, стіни каркасної конструкції, обшальовані вертикально дошками. Дах двосхилий, критий соломою. На фасадній стороні вхідні двохстулкові двері, до яких веде дерев'яний поміст із перилами. В основі млина один дубовий вал. На ньому ззовні будівлі кріпиться водяне колесо наливної конструкції. Призначався млин для помелу зерна та драння крупи. Водяний млин із с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл. перевезено 1971 р., а навесні 1972 р. складено. Млин стаціонарного типу, зрубної конструкції, двоповерховий. Колеса наливні, верхньобійні. В основі млина — три вали: два вали обслуговували жорнові постави, один — крупорушку. На момент перевезення млина до музею в ньому було тільки два з трьох валів із колесами. На першому поверсі — двері на винесення борошна, на другому — для внесення зерна. Дах двоскатний, критий бляхою. За свідченнями респондентів, на млині, окрім помелу зерна й драння крупи, можна було виготовляти ще й сукно (способом валяння). Проте підтвердити це неможливо, бо не збереглися пристрої для валяння (Жам, О. 2017, с. 213).

На початку 1970-х рр. експозиція музею збагатилася пам'ятками лісового промислу — шишкосушарнею та смолокурнею кінця ХІХ ст. із с. Розважів Іванківського р-ну Київської обл. Вони є об'єктами технічного профілю, тому мають цінність не лише як пам'ятки дерев'яної архітектури, а й як витвори інженерної думки. Будівлі було виявлено в березні 1973 р. під час пошукової експедиції в Іванківський р-н (наказ № 11 від 01.03.1973 р.). Учасники експедиційного загону (М. І. Жам, Т. А. Козачковська, В. М. Дем'янчук, В. В. Красюк, Г. І. Слюсар, Л. І. Доброскок, В. І. Слюсар) у цій експедиції виявили відразу кілька унікальних споруд: в с. Старовичі — поміщицький будинок, в с. Розважів — сушарню й смолокурню. Першим перевезли до музею поміщицький будинок. Під час його демонтажу, що тривав з 5 по 15 серпня, наукові працівниці музею Г. І. Козій та В. В. Нікітіна обстежували навколишню місцевість і випадково натрапили в лісі на шишкосушарню. Вона збудована 1901 р. за проектом А. П. Голіцина — В. Г. Каппера, призначалася для добування насіння зі шпилькових порід дерев та підготовки його до посіву. Опис, зафіксований в акті обстеження на момент виявлення об'єкта, такий: однодільна, двоярусна, зрубна конструкція на дубових підвалинах, що лежать по кутах на каменях. Стеля не суцільна, має отвори, через які завантажувалися шишки в барабани. Ліворуч від вхідних дверей дерев'яні сходи, що ведуть на другий ярус, одні — зовні будівлі, інші — всередині. Тип класифіковано як вогнедіяну барабанну сушильню з висувними грат-

ками¹. Перевезли сушарню до музею водії І. І. Тесля, М. І. Петруня й реставратор Ф. С. Чирка 21–24 серпня 1973 р. (наказ № 36 від 16.08.1973 р.). На початку наступного року, 8–10 січня 1974 р., було перевезено смолокурня (майстерня з виготовлення смоли, скипидару, дьогтю). Вона, як і шишкосушарня, перебувала на балансі Розважівського лісництва, керівництво якого погодилося передати об'єкти музею. Роботи з їх демонтажу та перевезення виконали музейні реставратори В. П. Отечко, П. В. Бутник, В. С. Сулима, Ф. С. Чирка, А. Ф. Федоренко, О. О. Вовк, О. С. Горбенко, П. І. Шитік, І. Д. Перепелиця, В. М. Гура, М. О. Ярема, М. Палочка, В. П. Тарапон. Перевезли смолокурні музейним транспортом водії І. І. Тесля та М. І. Петруня (наказ № 1 від 02.01.1974 р.). Виявлені на Поліссі об'єкти давнього й поширеного в лісових районах промислу, після перевезення до скансену спершу знайшли місце в експозиції розділу «Ремесла і промисли», а 2007 р. ввійшли до структури щойно відкритого Музею лісового господарства. Внаслідок переміщення на музейну територію пам'ятки не зазнали змін і залишилися в автентичному вигляді.

1968 р. на території двору майстра-гончара реконструйовано піч — тепло-технічну однокамерну споруду з постійним перекриттям над внутрішнім об'ємом самої камери, в якій одночасно розпалюється вогонь і складається посуд для випалювання. Кілька років музейні працівники намагалися музеєфікувати автентичну гончарну піч. Проте пошукові роботи не увінчалися успіхом, у зв'язку з чим вирішили відтворити її за давніми зразками. Протягом квітня — травня 1968 р. група музейних працівників у складі завідувача відділу етнографії М. І. Жама, головного зберігача фондів Є. С. Нестеровської, старшого наукового працівника О. І. Юзвікової обстежили гончарні центри в с. Дибинці Богуславського р-ну, с. Вишгород Києво-Святошинського р-ну, с. Хомутець Миргородського р-ну Полтавської обл., с. Болотне Сосницького р-ну Чернігівської обл. для вивчення техніко-конструктивних типів гончарних печей, особливостей їх спорудження, використання, розташування в межах двору. За результатами було складено акт, у якому зафіксовано, що виготовлені в різних гончарних осередках України, вони майже не відрізнялися між собою за будовою. Піч складалася з трьох частин: топки («пригребця»), горну (камера з вогнетривкої цегли для випалу посуду у формі купола) та власне печі («потолочна») її частина одночасно була днищем горну й мала численні наскрізні отвори («слбосами») для проникання полум'я). Піч розрахована на одночасний випал 250–500 одиниць посуду. Його в горні розміщували так, щоб він не торкався, рівномірно обпалювався, під час розлому не псувалася решта посуду. Цього досягали при допомозі «кращків» —

¹ Паспорт об'єкта культурної спадщини № 71 «Шишкосушарня в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» // НІЕЗ «Переяслав», науково-методичний відділ охорони культурної спадщини. 1973 р.

спеціальних керамічних перегородок. Після того як горн був заповнений посудом його зверху «учереплювали» — вкривали уламками битого посуду, розводили вогонь у печі, поступово збільшуючи температуру. Випал тривав від 14 до 18 год. Полив'яний посуд випалювали двічі¹. На основі зібраних свідчень, креслень, світлин, порад відомого кераміста К. І. Матейка 1968 р. піч було реконструйовано й доповнено повним комплектом знарядь гончарного виробництва, який передала родина спадкових гончарів Масюнь із с. Дибинці. З перших днів зазначений об'єкт не минав жоден екскурсант. Збереглася світлина, на котрій зафіксовано, як директор Переяслав-Хмельницького державного історичного музею М. І. Сікорський демонструє відвідувачам щойно відкриту для огляду гончарну піч.

Серед музейних об'єктів науково-технічного профілю привертає увагу пішохідний парковий міст, відомий широкому загалу як «Міст закоханих», «Чортів місток», «Малий міст Патона». Його спорудив 1910 р. київський підрядник М. Смирнов за проектом професора Київського Політехнічного інституту (далі — КПІ) Є. О. Патона. Розміщувався міст у Києві в Царському саду. Це один з перших розбірних металевих мостів країни (його вага близько 30 т). Конструкція спиралася на буроналивні палі інженера А. Е. Страуса. Металеві конструкції виготовлені на заводі акціонерного товариства «Грестер і Криванек». Якість металу перевіряли в лабораторіях КПІ. 22 листопада 1910 р. парковий міст прийняли в експлуатацію, але облаштування тривало до осені 1911 р. Міст прослужив до початку 1980-х рр. Потім його довелося розібрати, оскільки металеві конструкції сильно постраждали від іржі. Міська влада вирішила не ремонтувати міст, а замінити на точну металеву копію або бетонну конструкцію². У червні 1983 р. старий міст підняли краном і перемістили до скансена в Переяславі, де він увійшов до експозиції Музею М. М. Бенардоса (винахідник електрозварювання).

Треба відзначити, що більшість зазначених пам'яток було збудовано не за державний кошт, а за гроші підприємливих українців чи сільських громад. При їх будівництві українці враховували не лише власний досвід, але й інноваційні європейські та світові напрацювання. Зрештою, всі пам'ятки добре функціонували дуже довгий час і були виведені з експлуатації лише тому, що з'явилися нові технічні засоби вищої якості, це по-перше. По-друге, всі ці засоби виробництва радянська влада примусово забрала у їх власників.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Пам'ятки науки і техніки, що експонуються в Музеї народної архітектури та побуту Середньої

¹ Паспорт об'єкта культурної спадщини № 23 «Садба гончара в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» // НІЕЗ «Переяслав», науково-методичний відділ охорони культурної спадщини. 1968 р.

² Клуб корінного киянина — «Сталинскую премию — сто... (директор Державного політехнічного музею при НТУУ «КПІ» Н. В. Писаревська, 4 червня 2016 р.). URL: <https://ru-ru.facebook.com> > p...

Наддніпрянщини, належать до унікальних об'єктів вітчизняної культурної спадщини. Вони мають значну науково-технічну, архітектурну, історичну, мистецьку цінність, віддзеркалюють розвиток сільськогосподарського виробництва, народних промислів і ремесел України XIX — початку XX ст. й активно служать розвитку української культури та науки, популяризації технічних досягнень минулого. Вміщена в них багата й різноманітна інформація наочно віддзеркалює розвиток техніко-технологічного прогресу в борошномельній, деревообробній, металургійній та інших галузях народного господарства й надишає вчених, раціоналізаторів на винайдення нових підходів до вирішення практичних потреб виробництва. Доцільно активніше залучати їх до наукових досліджень, навчальних програм, культурно-просвітницької і виховної роботи.

Загалом, усі проаналізовані пам'ятки науки й техніки, що є перлинами переяславського скансена, потребують подальшого вивчення, збереження та популяризації. Інформація про ці визначні культурні об'єкти має поширюватись як на загальнодержавному рівні, так і на регіональному.

Жам, О. М. & Шкіра, Л. М. 2016. Ободопарня в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: проблеми зберігання та експонування. *Могиллянські читання*: зб. наук. пр. Київ. С. 228–232.

Жам, О. М. 2010. З історії формування колекції вітряних млинів Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Могиллянські читання*: матеріали XV-ї Міжнародної н. к. «Проблеми збереження та вивчення музейних пам'яток. Сучасний стан, новітні технології, перспективи». Київ. С. 488–498.

Жам, О. М. 2018. Історія дослідження та музеєфікації водяних млинів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Україна на шляху до незалежності*. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. 7 грудня 2017 року. Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І. В. С. 212–217.

Жам, О. М. 2021. До питання музеєфікації кузні із с. Горбані Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*: зб. наук. ст. Вип. 20 (22). С. 66–74.

Zham, O. M. & Shkira, L. M. 2016. Obodoparnya v Muzei narodnoyi arkhitekturi ta pobutu Serednoyi Naddnipyrianshchyny: problemy zberihannya ta eksponuvannya [Steam Bending Workshop for Hoops in the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnieper Region: Preservation and Exhibition Challenges]. *Mohylyanski chytannya*: Zb. nauk. pr. Kyiv. S. 228–232. [In Ukrainian].

Zham, O. M. 2010. Z istoriyi formuvannya kolektsiyi vitryanykh mlyniv Pereyaslav-Khmelnytskoho muzeiu narodnoyi arkhitektury ta pobutu Serednoyi Naddnipyrianshchyny [From the History of Forming the Collection of Windmills at the Pereyaslav-Khmelnytsky Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnieper Region]. *Mohylyanski chytannya*: materialy XV-yi Mizhnarodnoyi nauk. konf. «Problemy zberihannya ta vivchennya muzeinykh pamyatok. Suchasnyy stan, novitni tekhnolohiyi, perspektyvy». Kyiv. S. 488–498. [In Ukrainian].

Zham, O. M. 2018. Istoriya doslidzhennya ta muzeefikatsiyi vodyanykh mlyniv Muzeiu narodnoyi arkhitektury ta pobutu Serednoyi Naddnipryanshchyny [History of Research and Museification of Water Mills at the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnipro Region]. *Ukrayina na shlyakhu do nezalezhnosti*. Zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. 7 hrudnya 2017 roku. Korsun-Shevchenkivsky: FOP Maydachenko I. V. S. 212–217. [In Ukrainian].

Zham, O. M. 2021. Do pytannya muzeefikatsiyi kuzni iz s. Horbani Pereyaslav-Khmelnyskoho r-nu Kyivskoyi obl. v Muzeiu narodnoyi arkhitektury ta pobutu Serednoyi Naddnipryanshchyny [On the Issue of Museification of the Forge from the Village of Horbany, Pereyaslav-Khmelnyskiy District, Kyiv Oblast, at the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnipro Region]. *Pereyaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereyaslav»*: zbirnyk nauk. st. Vyp. 20 (22). S. 66–74. [In Ukrainian].

УДК 327:930(477)

DOI:

Ю. П. Мателешко

ORCID: 0000-0001-5327-8354

*Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»*

Yu. Mateleshko

The state higher educational institution «Uzhhorod National University»

**«М'ЯКА СИЛА» УКРАЇНИ:
НАПРЯМИ, ОСОБЛИВОСТІ
ТА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ (2008–2022)**

*Soft power of Ukraine: Directions, Features and Problems
of Research (2008–2022)*

На базі теоретичних положень концепції американського вченого Дж. Ная зроблено історіографічний аналіз напрямів, особливостей і проблем досліджень «м'якої сили» України 2008–2022 рр. Всі публікації цієї теми умовно розділені на три великі групи: 1) дослідження, присвячені українській «soft power» у державах; 2) праці, де аналізується іміджевий аспект «м'якої сили» України; 3) статті, де порушуються такі загальні питання, як складові, проблеми та можливості української «м'якої сили». Праці першої групи спираються на досить ґрунтовно розроблену методологію, чого не можна сказати про два інших аспекти. Проблеми досліджень так чи інакше пов'язані з невизначеністю предмету дослідження, його нечіткими рамками.

Ключові слова: Україна, «м'яка сила», історіографія, дослідження, зовнішня політика, міжнародні відносини.